

אלון שביט

ארכאולוגיה קהילתית כנדבך מרכזי במעשה השימור - פרויקט לוד העתיקה כמקרה מבחן

מילות מפתח | לוד-העתיקה, שימור, ארכאולוגיה-קהילתית

תקציר

היישוב בלוד העתיקה החל בתקופה הניאוליתית. ממצאי החפירות הארכאולוגיות שבוצעו בעיר מעידים, כי במקום התקיים יישוב בכל התקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות בתולדות ארץ־ישראל. זוהי תופעה ייחודית במזרח הקדום.

בליבה של העיר העתיקה נמצאים מוקדי עניין רבים. רצפת הפסיפס המפוארת שחשפה רשות העתיקות, היא מהמרשימות בעולם. סביב אתר הפסיפס, אותרו בעבר פסיפסים רבים, חלקם מרשימים לא פחות. כנסיית סנט ג'ורג' נמנית עם החשובים באתרי הנצרות בארץ. הכנסייה שוקמה בשלהי המאה ה־19 על שרידי בזיליקה צלבנית. מסגד אל־עומרי נבנה במאה ה־13, בימי השליט הממלוכי ביבארס שציווה להקים גם את גשר ג'ינדאס, המשמש עד ימינו לתנועה. חאן אל־ח'לו היה שוק עירוני ששימש המרכז המסחרי של העיר. בלוד שרדו מבני אבן אשר שימשו לתעשיית שמן הזית המסורתית. בית הבד של חסונה ראוי לתשומת לב מיוחדת בהיותו אחד המפעלים הקדם־מודרניים המורכבים והשמורים ביותר ששרדו בארץ. מכון ישראלי לארכאולוגיה (מי"ל) הכין תכנית רעיונית המשלבת את כל המוקדים הללו לפארק עירוני ארכאולוגי, שיהיה מוקד משיכה לתושבי העיר ולתיירים וישמש מחולל שינוי דרמטי בעתידה של העיר לוד.

לאחר שנים של הזנחה יזם מי"ל פרויקט קהילתי לשיקום העיר העתיקה של לוד. ארכאולוגיה קהילתית היא תחום חדש ברחבי העולם. ישנן גישות שונות ליישומה, אך בכלול מצויה הקהילה בליבת התהליך. הקהילה מפרה את החוקרים בשאלות מחקר ובתהליכי מחקר שאינם על סדר יומם, נציגי הקהילה שותפים בביצוע החפירה הארכאולוגית, במחקר ההיסטורי, בשימור המונומנטים ובשחזורם, בטיפוח האתרים

ובהכשרתם לתיירות, בפרסום הפרויקט ובהנגשתו לציבור הרחב.

שילוב הקהילה בפרויקט מחזק את הגאווה המקומית של התושבים ותורם לאחריות שלהם לסביבת המגורים. בחברות שבהן קיים ניכור כלפי הממסד וקוטביות בין קהילות שונות, מסייעת הארכאולוגיה הקהילתית למתן את הניכור ולקרב קבוצות באוכלוסייה. בשנים שבהן אנו מפעילים את הפרויקט, נוכחנו לדעת שגישה זו מוכיחה את עצמה בטיפוח דרקיום של יהודים וערבים המזדהים עם עברה של העיר, כל אחד מנקודת מבטו, ומשתפים פעולה יחדיו לשיקום העיר העתיקה ולפיתוחה.

ארכאולוגיה קהילתית

המחקר הארכאולוגי עובר שינויים רבים מראשיתו במאה ה־19. בשנת 1984 פרסם טריגר מאמר שבו קבע שהארכאולוגיה התקיימה במהלך השנים מתוך שלושה מניעים מרכזיים: לאומיות, אימפריאליזם וקולוניאליזם. מניעים אלה השפיעו על האידאולוגיה של המחקר, על עיצוב החוקרים ועל שיטות העבודה (Trigger 1984:355-370). מאמר חשוב זה לצד מאמרים נוספים ומגמות מקבילות בשדות מחקר אחרים, האיצו את הגישה אשר יש המכנים אותה "פוסט־מודרניסטית", השואפת לנהל את המחקר הארכאולוגי מתוך ניסיון לבטל גישות סובייקטיביות לאומיות, אימפריאליסטיות או קולוניאליסטיות. בד בבד עם מגמה זו החל להתפתח בעשרות השנים האחרונות זרם חדש המכונה "ארכאולוגיה קהילתית". ניתן לייחס את מקורו של הזרם הזה בגישות קהילתיות שהתפתחו בתחומים אחרים ובהם: חינוך, רפואה ועוד.

הארכאולוגיה הקהילתית עדיין מחפשת את דרכה ואת הגדרתה. טריגר קבע שארכאולוגיה קהילתית מערבת קהילות בתכנון ובביצוע פרויקטים של מחקר שהם

ההיסטוריה והארכאולוגיה של העיר לוד

לוד נוסדה לפני כ־8,000 שנה (בתקופה הניאוליתית), סמוך לאפיק נחל איילון. בחפירות הארכאולוגיות נחשפו בתי חומר וקברים שבהם הוטמנו תושבי האתר (Blockman and Gopher 1998:493). מאז היוסדה הייתה לוד מיושבת, בכל התקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות של ארץ־ישראל, וככל הידוע זו העיר היחידה בארץ־ישראל ואף במזרח הקדום ששמרה על יציבות יישובית כה מרשימה. ערים כמו ירושלים, קיסריה ועכו ננטשו בתקופות מסוימות, ואילו היישוב בלוד שמר על יציבות.

לוד נכנסה לדפי ההיסטוריה כבר בימי פרעה המצרי הנודע, תחומס ה־3, אשר עבר בלוד בדרכו להכניע ברית של ערי כנען וסוריה סמוך לעיר מגידו. תעודות מצריות מלמדות שלוד הייתה נקודה חשובה על אם "דרך הים", היא ה"אוטוסטרדה" הקדומה החשובה ביותר במזרח הקדום.

מהתקופה הפרסית הפכה לוד למרכז חשוב לקהילה היהודית (שוורץ תשמ"ט 3-12). היא נזכרת ברשימת שבי ציון (עזרא ב לג; נחמיה ז לז). בתקופת המשנה והתלמוד היה בלוד מרכז ראשון בחשיבותו של יצירה רוחנית וספרותית ורבים מגדולי הרבנים חיו בעיר ויצרו בה (רוזנפלד 1997). גם רבי יהודה הנשיא, המזוהה עם ציפורי שבגליל, הרבה לבקר בלוד ופעל בה.

בתקופה הרומית, בעת שהאימפריה האדירה ניהלה את הארץ, זיהו השליטים את לוד כצומת דרכים מרכזי בארץ ישראל. שבע דרכים אימפריאליות חיברו את לוד עם כל המרכזים החשובים של הארץ, ובכך הרומים הפכו את העיר לליבה הפועם של ארץ־ישראל (רול תשל"ו:39). לוד נקראה באותם ימים "DIOSPOLIS", "עיר האלוהים", וכיאה לעיר האלוהים נבנו בה מקדשים מפוארים, והיא הפכה לעיר מפוארת אשר לא נפלה בפארה מקיסריה, מבית שאן ומערים רומיות אחרות. בחפירות בעיר נחשפו וילות רומיות ובהן רצפות פסיפס, רהיטי שיש (רוזנברג ושביט 1993: 47-48), מטבעות זהב ותכשיטים. גולת הכותרת של הממצאים מתקופה זו היא רצפת הפסיפס שנחשפה בוילה רומית מן המאה הרביעית לספירה, כיום בשכונת נווה־ירק (אבישר 1999:41; Ovdiah & Avisar 1998:169-171; Mucznik 1998:1-18). רצפת הפסיפס מציגה ספינות מפוארות וחיות ים לצד תיאורים של בעלי חיים. נראה שהפסיפס עיטר וילה מפוארת של אחד מעשירי לוד

עניינה של הקהילה (Trigger 2007:260). על פי מרשל, הארכאולוגיה הקהילתית מתאפיינת בפרויקטים שבהם הקהילה זוכה לתפקיד מרכזי בפרשנות הממצא ובפרסום (Marshall 2002:211-219). נראה ששורשיה של הארכאולוגיה הקהילתית בתובנה של חוקרים, שנמנו כמעט ללא יוצא מן הכלל עם התרבות האירופית, הנוצרית־היהודית, שיש לשמוע את קולם של צאצאי התרבות הנחקרת, ובהם שבטי אינדיאנים בצפון אמריקה או אבוריג'ינים באוסטרליה. פתיחות החוקרים לעולמות תרבותיים אחרים ומגוונים, אפשרה להם להיחשף לשאלות מחקר שעליהן לא חשבו ולעתים אף לשיטות מחקר לא מקובלות. שילוב הקהילה במחקר, בין אם נציגיה היו יורשי התרבות הנחקרת או מתיישבים שבאו לאחר מכן, מסייע לחוקרים בגיוס משאבים והון אנושי למחקר על כל שלביו. הקהילה מנגד, זוכה לביטוי בעיצוב המורשת שלה וכך נוצרים כלים להעצמה ערכית של אנשי הקהילה ובהם טיפוח הגאווה המקומית מתוך מודעות למורשת ההיסטורית־תרבותית ואחריות לשימור המורשת ולהפצתה ברבים.

טולי (Tully 2007:155-187) התבסס במאמרו על עבודתם של מוסר ואחרים (Moser et. al. 2002:220-248) בניסיון להגדיר קריטריונים להתנהלות הארכאולוגיה הקהילתית, ובהם: קשר ושיתוף פעולה, תעסוקה והכשרה, חשיפה ציבורית, ראיונות ואיסוף היסטוריה בעל־פה, משאבים חינוכיים, ארכיון צילום ווידאו ויזמות המבוססת על הקהילה.

בקרב החוקרים יש נטייה לסווג את הארכאולוגיה הקהילתית לשתי קטגוריות שונות בתכלית. חוקרים אחדים רואים בתחום זה נדבך בניהול משאבי תרבות (CRM – Cultural Resource Management). אחרים רואים בארכאולוגיה הקהילתית תחום אקדמי לכל דבר ועניין. חוקרים אחדים מעידים, כי הארכאולוגיה הקהילתית מפשרת במחלוקת ומפחיתה קיטוב ועוינות חברתית (Moss and Wasson 1998:317-319), וחוקרים רבים רואים בארכאולוגיה הקהילתית נדבך מרכזי בעתיד הארכאולוגיה בכלל (Merriman 2004: 15; Marshall 2002: 218). צוות מכון ישראלי לארכאולוגיה שותף לעמדה זו, ולכן הוקמה מחלקה ייעודית במכון ושמה 'בראשית', המתמחה בייזום פרויקטים קהילתיים ובניהולם. הפרויקט בלוד העתיקה הוא פרויקט הדגל של 'בראשית'.

בדרקון מאיים, נלחם בו וגבר עליו. סצנת המאבק בין ג'ורג' הקדוש לדרקון הפכה לאחת מהחשובות באמנות הנוצרית בעולם כולו (Riches 2000). בשל פעילותו המיסיונרית הוצא ג'ורג' להורג על ידי שלטונות הצבא הרומי והפך למרטיר. לאחר שהנצרות הפכה דת מוכרת באימפריה הובאו עצמותיו לקבורה בלוד. מצבת הקבר נמצאת בקריפטה של הכנסייה היוונית האורתודוקסית בעיר.

בתקופה הביזנטית הוחלט לשנות את שמה של העיר לוד לגאורגיופוליס, עירו של ג'ורג'. אז הוקמו בעיר כנסיות גדולות ומפוארות.

במאה ה־7 כבשו המוסלמים את הארץ. השליטים המוסלמים קבעו את לוד כבירה אזרחית של ג'ונד פלסטין (מחוז פלסטין), זאת לאחר שהכירו במרכזיותה של העיר. רק לאחר כ־80 שנה ייסדו המוסלמים את רמלה השכנה, שנבנתה במיוחד כדי לשמש עיר בירה במקום לוד, שהייתה מזוהה עם התרבות הרומית־ביזנטית.

כשהצלבנים כבשו את ארץ־ישראל הם ידעו היטב על עירו של ג'ורג', ולכן הקימו בלוד קתדרלה מפוארת שנשאה את שמו, כל שנותר ממנה הוא האפסיס (גומחת התפילה) ויצירות אמנות אחדות, ששולבו לימים בכנסייה היוונית־אורתודוקסית.

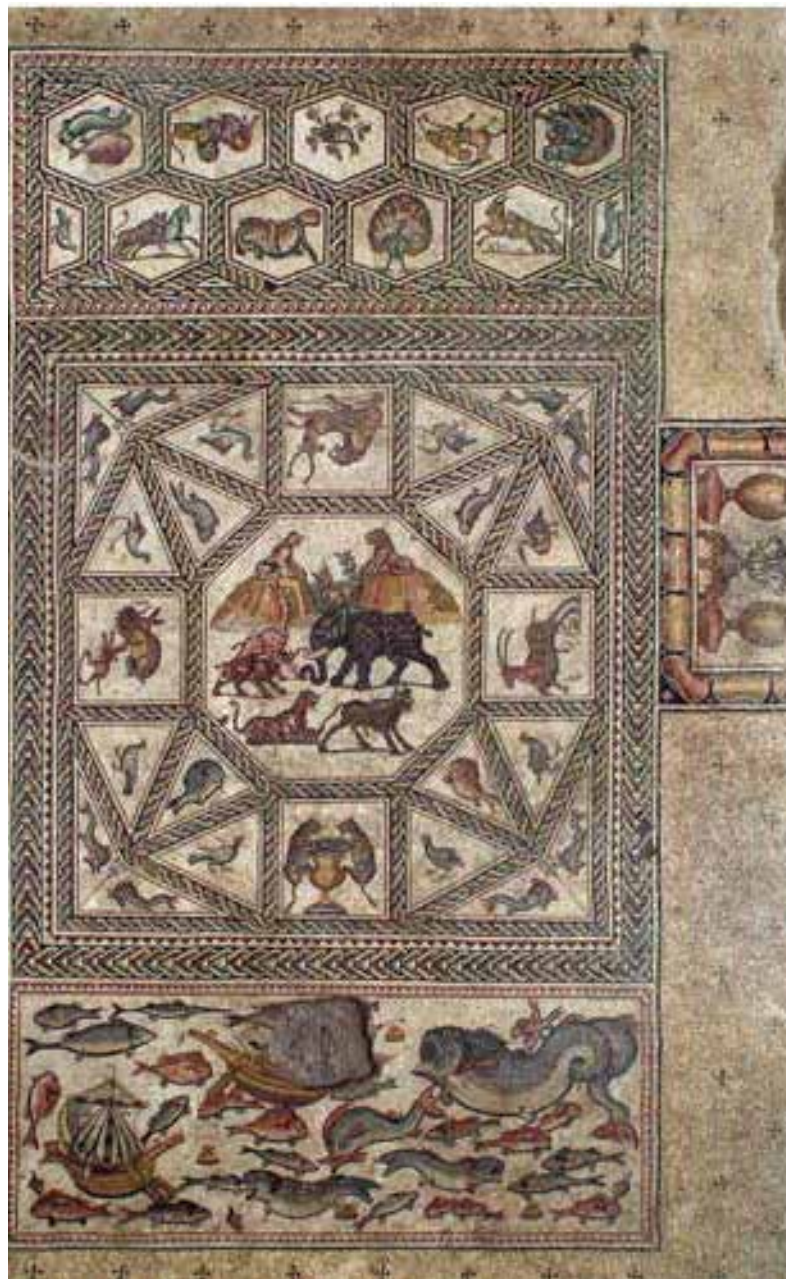
במאה ה־13 דחקו הממלוכים את הצלבנים מארץ ישראל והשתלטו על לוד. הם הקימו בעיר את מסגד אל־עומרי ובנו את גשר ג'נדאס מעל נחל איילון, מצפון לעיר. גשר ג'נדאס, העומד על כנו עד היום, הוא מהגשרים העתיקים והמרשימים בארץ ישראל.

בתקופה העות'מאנית הפכה לוד לעיירה מרכזית באגן נחל האיילון ומרכז לתעשיית שמן הזית ומוצריו. בפארק השלום בעיר נותרו מספר מבני אבן מפוארים אשר שימשו לתעשייה זו עד קום המדינה. בעיר נבנה חאן (חאן ח'ילו), נבנו מסגדים אחדים ובתי אבן יפים ששרדו בחלקם עד ימינו.

הבריטים כקודמיהם השכילו להבין שלוד היא הצומת המרכזי והטבעי של ארץ ישראל. לפיכך החליטו להקים בעיר את תחנת הרכבת המרכזית, בין קהיר בדרום לדמשק בצפון. מצפון לעיר הקימו הבריטים את שדה התעופה הבין־לאומי של הארץ אשר נקרא שדה לוד, עד מותו של ראש ממשלת ישראל, דוד בן־גוריון, אז הוחלף השם לנמל תעופה בן־גוריון.

שביקש לפאר את טרקלין ביתו. הפסיפס המפואר נחשף בשנת 1996, והוא ללא ספק המרשים ביותר מרצפות הפסיפס בארץ־ישראל ומהמרשימים בעולם העתיק כולו. (איור 1)

בלוד נולד וחי ג'ורג', אשר היה לימים קצין בחיל המשמר של הקיסר הרומי דיוקלטיאנוס. ג'ורג' בחר להפיץ את הנצרות ברחבי העולם, בימים שבהם הפצת הנצרות

איור 1 | רצפת הפסיפס בלוד
 צילום: ניקי דוידוב (רשות העתיקות)

נתפסה כעברה, ובעיקר הייתה אסורה על חיילי הצבא. אגדות רבות מספרות, כי באחד ממסעותיו נתקל ג'ורג'

איור 3 | כנסיית סנט ג'ורג'

< מסגד אל-עומרי - מסגד מהתקופה הממלוכית ובו שרידים קדומים של הבזיליקה הצלבנית. במסגד הוצבו עמודי גרניט ושיש, אשר על אחד מהם כתובת יוונית: "הכוהנים יראי השמים היושבים בראש העיר, ואשר עליהם נוגה אורו של ישו, מקדמא דנא, הם מקשטים מקדש מהולל זה". הכתובת מרמזת שהעמודים שימשו כנסייה ביזנטית שהייתה ככל הנראה במקום.

< הפסיפס - באתר הפסיפס ייבנה מוזאון ביזמת רשות העתיקות ובתרומה של שלבי וויט וליאון לוי. סמוך לו יש פסיפסים איכותיים רבים וניתן לפתח את המקום כ'מוזאון פסיפסים לאומי'.

< ח'אן אל-חילו - חאן עירוני ששימש מרכז מסחרי של העיר בתקופה העות'מאנית. לאחר שיבצעו בו עבודות שימור ושחזור יוכל החאן לשמש מסעדה, מרכז תרבות, חנויות תיירות וסדנאות. את החאן ינהלו יזמים פרטיים, כפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו את שימורו ואת השימושים הראויים לו כמבנה עתיק. (איור 4)

< בית הבד של חסונה - מפעל מסורתי אשר מרבית מתקני הייצור שלו נותרו על כנם. המבנה ישוקם וישוחזר כאתר ייחודי בארץ. המבקרים במקום יוכלו לצפות בהכנת שמן הזית, בטחינת השומשום וביצירת הסבון המסורתי. המבנה יציג את מורשת

התכנית לפיתוח העיר העתיקה בלוד

בשנת 2005 יזמה 'בראשית' מיסודו של מי"ל תכנית רעיונית לפיתוח לוד העתיקה. גיבוש התכנית נעשה בסיוע משרד התיירות, החברה הממשלתית לתיירות, עיריית לוד, אדריכל סעדיה מנדל וצוותו, אדריכל גיורא סולר ועוד. (איור 2)

איור 2 | תכנית רעיונית לפיתוח לוד העתיקה

א. חזון התכנית:

< הפיכת לוד למוקד תיירות ארצי.
 < שימוש בתיירות להעלאת קרנה של לוד כעיר בעלת מוקדי משיכה ברמה בינלאומיים, ואצרות ארכאולוגיים ועיר של שלוש הדתות.
 < להדגיש את שיתוף התושבים בתהליך, בפרויקט קהילתי, וטיפול הגאווה המקומית.

ב. עוגנים מרכזיים:

למרות היעדר תשתית תיירותית בעיר לוד, נוכל למצוא בה, במרחק הליכה קצר, שורה של עוגנים תיירותיים, חלקם ברמה בינלאומית ואחרים ברמה מקומית. העוגנים העיקריים שזוהו בתכנית:

< כנסיית סנט ג'ורג' - כנסייה יוונית אורתודוקסית שהוקמה על שרידי בזיליקה פראנקית מן המאה ה-13. בקריפטה של הכנסייה מצוי ציון הקבר של ג'ורג' הקדוש, מהדמויות החשובות בעולם הנוצרי. הכנסייה תשווק כאתר מרכזי על מפת הצליינות הנוצרית. (איור 3)

איור 4 | ח'אן אל-חילו, המחשה לאחר שחזור והפעלה

איור 5 | בית הבד של חסונה

איור 6 | בית הקשתות, המחשה לאחר שחזור והפעלה

משפחת חסונה, מהמשפחות הוותיקות בעיר, שהם סמל לדורקים בין ערבים ליהודים בלוד במהלך הדורות. האתר יציע למבקרים לרכוש שמן זית, מוצרי טחינה וחלבה, וסבונים טבעיים ומסורתיים (איילון תש"ן: 176-181). (איור 5)

< בית הקשתות - בית בד מרשים המושתת על אומנות וקמרונות צולבים. לאחר שימור המבנה ושחזורו הוא ימסר לניהול בידי זכיין כמסעדה או כמרכז לאירועי תרבות. (איור 6)

< מסבנת אל־פאר - מבנה דורקומתי ובו גם מרתפים. המבנה שימש בית בד, מסבנה להכנת סבון משמן זית, טאבון לאפייה ובית מגורים של משפחת אל־פאר. לאחר שימור המבנה ושחזורו תוצג בקומה התחתונה שלו מלאכת ייצור הסבון, בית הבד והטאבון. חללי המבנה האחרים יועברו ליזמים פרטיים, כפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו שמירה על המבנה ושימושים נאותים בחלליו. במקום יהיה אפשר להפעיל בית קפה וחנויות שישרתו את באי האתר ואת באי השוק הסמוך.

5. הנגישות ברגל וברכב, כולל באוטובוסים
6. השילוב במרחב העירוני

ה. חולשות ויתרונות

לשם עריכת התכנית נדרשנו לזהות את החולשות של העיר ואת היתרונות שלה, כדי למנף את הפרויקט. עיקרי המסקנות היו:

חולשות: הזנחה מתמשכת והיעדר השקעות לאומיות; תדמית העיר נמוכה בקרב תושביה ובקרב תושבי הארץ; היעדר מנהיגות מקומית. בחודש נובמבר 2013 נבחר עו"ד יאיר רביבו לראשות העיר ואנו מקווים שההנהגה החדשה, תשכיל להביא למפנה; ברחבי העיר העתיקה ניכרות תופעות של ונדליזם והתעלמות מהחוק; היעדר תנאים לקידום יזמות פרטית בתחום התיירות; בעיות חברתיות-כלכליות משפיעות על התנהלות העיר; בקרב התושבים קיים ניכור כלפי הממסד הממלכתי והמוניציפלי; מרקם העיר העתיקה הרוס ברובו, זאת בהשוואה לרמלה השכנה.

יתרונות: בעיר קיימים ממצאים היסטוריים רבים, גלויים ונסתרים. לוד נמצאת במרכז הארץ על אם הדרך בין תל-אביב לירושלים וסמוך לנתב"ג. בשל קרבתה לשדה התעופה הבינלאומי של ישראל, מיקומה והנגישות הנוחה אליה, יש לעיר פוטנציאל לביקור ראשון או לביקור אחרון בכל תכנית ביקור של תייר או של קבוצת תיירים בארץ. בלוד מתחם היסטורי גדול פנוי ברובו מבנייה מודרנית או מנכסים פרטיים ובעל פוטנציאל לפיתוח. בשטחה של העיר העתיקה קיימים מספר מבנים פנויים בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי. מרבית השטחים הפנויים והמבנים ההיסטוריים הם בבעלות המדינה וניתן לפתח אותם. לוד נמצאת על ציר הצליינות הארצי. כנסיית סנט ג'ורג' היא אטרקציה ולה כוח משיכה של מבקרים. כיום, ללא תשתית תיירותית בעיר, מבקרים בכנסיית סנט ג'ורג' מאות תיירים ביום. בעיר מתקיים שוק שבועי המושך אליו אלפי קונים ומבקרים. להנהגת העיר רצון לפתח את התיירות בעיר לוד.

ה. עקרונות ועיקרי התכנית הרעיונית לפיתוח לוד העתיקה:

- < שילוב הקהילה בכל רמות העשייה מהתכנון עד לביצוע ולניהול

< השוק - מבנה מקורה בעל מראה אדריכלי מרשים יאכלס את השוק. אנו ממליצים שהחלל המרכזי של המבנה יוכל לשמש לצורכי שוק "רמלה לוד" על פי הצורך, ובימים אחרים או בשעות הערב ניתן יהיה לקיים אירועים ציבוריים במקום. בשל מורשתה המפוארת של לוד בתקופה הרומית אנו מציעים לתכנן את השוק במתאר של פורום רומי.

< רחוב מסעדות - רחוב הרצוג ישוקם בסגנון אותנטי ככל האפשר ויהפוך מוקד בילוי ואוכל למבקרים מכל רחבי הארץ.

< בתי הכנסת - במרחק של עשרות מטרים מכנסיית סנט ג'ורג' וממסגד אל-עומרי ניצבים שני בתי כנסת אשר ישוקמו וישולבו במרקם הפארק.

< תאטרון פתוח - נועד למשוך למתחם קהל רב, בעיקר מקרב תושבי העיר אך גם מחוצה לה.

< מתנ"ס שיקגו - המתנ"ס ישוקם, וישולב שילוב אדריכלי במרקם העיר העתיקה. במתנ"ס יהיה מרכז מבקרים ובו יוצגו ממצאים מעתיקות לוד. האודיטוריום ישמש להקרנת מיצגים על לוד בעבר ובהווה. מרבית אגפי המתנ"ס ימשיכו לשמש את הקהילה.

< השטח הפתוח - במרחב הפתוח יהיו שטחי חפירה ארכאולוגית פעילים במהלך השנה. החפירות ייערכו בהשתתפות תלמידים ממערכת החינוך העירונית בלוד ותלמידי היישובים הסמוכים. במקומות שבהם ימצאו מונומנטים מרשימים, הם ישולבו בתכנית הפארק. את השטחים האחרים יכסו לאחר שימצו את החפירה בהם, ובמקומם יפתחו שטחים חדשים.

ג. תיחום הפרויקט

נקבע בשלושה מעגלים, מהמרכזי לחיצוני: הגן הארכאולוגי, המתחם התיירותי והמרקם העירוני של לוד העתיקה. העקרונות שעליהם ביססנו את התיחום הם:

1. בחינת השטחים הציבוריים והשטחים הפתוחים מול שטחים פרטיים ומבונים
2. אינטגרציות המונומנטים העתיקים והתיירותיים במרחב
3. אפשרויות התנועה בין מוקדים תיירותיים
4. הפריסה המרחבית של השרידים הארכאולוגיים

והתקיימו דיונים על החזון ועל התכניות לביצוע; כמו כן, נבחנו אפשרויות מגוונות להשתתפות הקהילה. אחת ממטרות הפרויקט היא לקיים מדי שנה כנס רב תחומי שיעסוק בארכאולוגיה, בהיסטוריה ובתיירות בעיר לוד. לכנס יוזמנו קודם כול תושבי העיר. דברי הכנס יפורסמו ברבים. מליאת הכנס אמורה לשמש אסיפה לא פורמלית של תושבי העיר ומתעניינים אחרים המוכנים לתרום למיזם. בתום הכנס ייקראו המוזמנים להשתתף בוועדות מקצועיות שיופעלו במהלך השנה, כדי לתמוך בפרויקט. הוועדות תעסוקנה בקשר עם הקהילה, בחינוך, בתיירות, בתכנון ואדריכלות, בגיוס משאבים, בשיווק, בתדמית ועוד.

ב. חינוך: משנת 2007 מתנהלת בבתי ספר רבים בעיר לוד תכנית חינוכית שנתית שבה לומדים תלמידי בתי הספר היסודיים על הארכאולוגיה, על שיטות המחקר הארכאולוגיות, על ההיסטוריה של העיר לוד, על הקשר והזיקה בין התרבות החומרית לעונות השנה ולחגים המסורתיים ועוד. בשנים האחרונות נוספה לתכנית זו תכנית העוסקת במפגש בין ילדים ובני נוער יהודים וערבים בני העיר ובהסרת מחיצות תרבותיות. התכנית מבוססת על הכנה ממושכת של סגלי ההוראה והתלמידים כבר בטרם מפגש. המפגשים כוללים אינטראקציה בין־אישית בהנחיית אנשי תאטרון, תוך הימנעות מעיסוק בנרטיבים לאומיים או בנושאים פוליטיים. שיאן של שתי התכניות לעיל במפגש של התלמידים בחפירות ארכאולוגיות קהילתיות שאותן אנו מקיימים זה 7 שנים בחאן ח'ילו ובשטח נוסף סמוך לו בתחומה של העיר העתיקה בלוד. למעלה מחמשת אלפים מתלמידי העיר לוד השתתפו בשנים האחרונות בתכניות אלו. ניתן לומר, שכיום דור שלם של בני העיר מודע יותר למורשתה המפוארת ולפוטנציאל הפיתוח של העיר העתיקה, והיא הופכת מקור לגאווה ומנוף לפיתוח העיר כולה. קרן מורנינג סטאר מארצות הברית סייעה בתרומה חשובה לביצוע התכנית.

תכנית נוספת שאנו מנהלים בשנים האחרונות נועדה לעודד את המחויבות האישית של תלמידי בתי הספר להיות אחראיים לאיכות החיים ולאיכות הסביבה בעירם בכלל ובעיר העתיקה בפרט. התלמידים בבתי הספר מאמצים מונומנט ברחבי העיר העתיקה וכן את סביבתו המיידית. בהנחיית איש צוות של מ"ל התלמידים עוסקים בעבודות ניקיון, בחשיפה של

< שימור חברתי ותמיכה בקהילות הסמוכות לעיר העתיקה לצד שימור פסי ופיתוח
< הקמת חברה לפיתוח לוד העתיקה לצורך הפיתוח והניהול השוטף
< החברה תקבל לידיה נכסים לצורך השבחתם כנכסים מניבים שיממנו את פעולתה
< מטרת התכנית לשמש מחולל של מפנה תדמיתי, כלכלי, תעסוקתי וחברתי בעיר לוד
< הפארק התיירותי יוקם לפי תקנים בין־לאומיים
< הפארק ישתלב ברקמה העירונית וישתתף קודם כול את תושבי לוד
< המרחב התיירותי יהיה ארכאולוגי דינמי, ותבוצענה בו חפירות במשך חודשים רבים בשנה

"מורשת מכוונת עיר" -

פרויקט ארכאולוגי קהילתי בלוד

המיזם הארכאולוגי קהילתי של מ"ל בלוד הוא תשתית חברתית וערכית של המיזם לפיתוח לוד העתיקה. עיקרי הפעילות הקהילתית:

א. הקשר עם הקהילה מתחילתו של הפרויקט הקפדנו לנהל את הפרויקט ברגישות הנדרשת לעיר לוד בשל היותה עיר רבת־תרבותית שעם אוכלוסייתה נמנים יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, ותיקים ומהגרים משבעים מדינות שונות ויותר. את הפרסומים שלנו ואת שלטי החוצות אנו מקפידים להפיק בעברית, בערבית ובאנגלית. דגש מיוחד ניתן ליצירת קשר עמוק ומהותי עם נציגים רבים מקרב ערביי לוד. האוכלוסייה הערבית בלוד חשה במשך השנים שהנהגת העיר והנציגים הממלכתיים אינם מתייחסים אליה כלל. אנו מאמינים, שיש צורך לקיים דיאלוג עם נציגות של ערביי לוד לא רק בשל היותם חלק מהמרקם החברתי של העיר. מרבית התושבים החיים סביב העיר העתיקה הם ערבים קשי יום. אם נשכיל לקרב אותם לפרויקט, הם עשויים לסייע לו ולתמוך בו. אם לא נשכיל לעשות זאת, הם עלולים להתנכל לפרויקט ולמנוע את התפתחותו. יתרה מכך, האוכלוסייה הערבית המבוגרת של לוד היא מקור עדות הולך ונעלם למראה העיר ובתיה החשובים במחצית הראשונה של המאה ה־20. תקופה ממושכת התקיים 'פורום היגוי' בעיר אשר חבריו היו נציגי השכונות והקהילות המגוונות המייצגות את העיר. בפורום זה הוצגו יעדי הפרויקט,

שאנו מנהלים, מנהל צוות ארכאולוגים דוברי עברית וערבית. את החפירה מנהלים ד"ר תאופיק דאעדלה, בן העיר לוד וד"ר יובל גדות, מחלוצי הארכאולוגיה הקהילתית בארץ. מכון נלסון גליק בהיברו יוניון קולג' נותן את החסות האקדמית לחפירה, ומבצעים אותה בעיקר תלמידי מערכת החינוך, אך לצדם גם קבוצות ובודדים מקרב תושבי העיר ואף מחוץ לעיר (איור 7). החפירה מתנהלת על פי מיטב העקרונות המדעיים המקובלים, ובו בזמן משמשת כלי להעצמה ערכית וחינוכית עבור התלמידים (Bonn-Muller 2010). ממצאי החפירה סייעו לבחון את סוגיית מועד הקמתו של ח'אן אל-חילו, הם אפשרו זיהוי של מאפייני האגף המערבי של החאן אשר לא שרד. הממצאים מלמדים אותנו על אודות שכבות הקיום של העיר בטרם הוקם החאן באתר. בשטח נוסף, שחפירתו החלה בשנת 2013, נחשף ציר רחוב מרכזי בעיר העתיקה מן התקופה העות'מאנית, אשר ייתכן שהוא שימש ציר ראשי גם בתקופות קדומות.

איור 7 | תלמידים יהודים וערבים בחפירה קהילתית בלוד העתיקה

1. **שימור ושחזור:** מאמץ רב מושקע בעבודות שימור של המבנים העתיקים בלוד שנבנו בשיטות מסורתיות. מבנים אלו לא זכו לתחזוקה במשך כ-70 שנים ומדי חורף הגשמים שוטפים את ליבת הקירות והקמרונות ומערערים את חוזקם. נוסף לכך, אנו עדים לפעולות הרס בידי נערים שלא בהכרח מודעים למשמעותם של המבנים. שיקום ראוי של המבנים העתיקים במרחב העיר העתיקה של לוד ושחזורם ידרוש תקציבים של

מכלולים עתיקים שכוסו בשפכים, בעבודות תחזוקה בסיסיות, בפעולות תומכות לעבודות השימור המבוצעות על ידי אנשי מקצוע ועוד.

"במבט שני" היא תכנית שפיתחה האמנית והצלמת תמר אבני. בתכנית זו מורים מבתי ספר יהודים וערבים מקיימים דיאלוג דרך עדשת המצלמה. התכנית מתנהלת בהנחיה של אנשי מקצוע יהודים וערבים. המורים לומדים עקרונות בסיסיים של צילום במצלמות לא מקצועיות, הם זוכים לסיור מודרך בעיר העתיקה ומקבלים הסבר על תולדותיה ועל המבנים העתיקים בתחומה. לאחר מכן הם מתעדים בצילום את הווי העיר, את המרחב הציבורי שלה ואת בנייניה. הצגת הצילומים, הדיון שמתפתח בעקבותיה והפרשנות הסובייקטיבית שלהם משמשים לקירוב בין המורים היהודים לערבים. המורים מקבלים במפגשים כלים להפעיל את התכנית בקרב תלמידיהם.

ג. **מרכז פסיפס:** המבנים העתיקים ברחבי העיר העתיקה העומדים שוממים ומוזנחים ניצבים בפני סכנת הריסה. היעדר פעילות חינוכית וקהילתית במרחב העיר העתיקה מותיר את השטח לפעילות של גורמים עברייניים אשר פוגעים בסיכויים לייצר סביבה נאותה לפיתוח תיירותי. לפיכך יזמנו תכנית להקמת **מרכז פסיפס - המרכז למורשת הרבת-תרבותית של לוד העתיקה**. אם יימצאו המשאבים הנדרשים לכך, יעלה בידינו להשלים שיקום ראשוני של ח'אן אל חילו ולהפעילו כמרכז חינוכי תיירותי במשאבים צנועים ביותר.

ד. **הכשרה מקצועית:** בסיוע לשכת התעסוקה בלוד ומשרד התמ"ת גיבשנו תכנית להכשרתם של בני העיר, מחוסרי העבודה, במקצועות השימור. למקצוע השימור יתרונו רבים ביחס למקצועות אחרים המוצעים על פי רוב למובטלים חסרי השכלה תיכונית. ראשית, מלאכת השימור מתגמלת את העוסק בה ביכולתו להיות גאה בחלקו בשימור ובפיתוח מונומנטים מרכזיים בעיר אשר עתידים להפוך למוקדי משיכה לכלל התושבים. שנית, מקצוע השימור מכשיר את העוסקים בו לתחומים רבים ומגוונים בענף הבנייה, תחום שיש בו ביקושים לידיים עובדות ובשכר ראוי.

ה. **חפירה ארכאולוגית:** משנת 2007, אנו מקיימים בכל שנה עונת חפירה ארכאולוגית בלב העיר העתיקה. את החפירה הארכאולוגית, כמו כל פעילות קהילתית

כולל חפירה מדעית לכל דבר, ייזום כנסים מדעיים ופרסום דברי הכנס. אנו מאמינים שלא ירחק היום שבו אחד מהמוסדות האקדמיים בארץ יזהה את חשיבותה של הארכאולוגיה הקהילתית, וימצא לנכון להציע לתלמידיו להעמיק בה ואף להתמחות בה. מנגד, אנו רואים בארכאולוגיה הקהילתית מנוף חשוב לניהול משאבי תרבות. נוכחנו לדעת שבקהילות בשולי החברה המתאפיינות במעמד סוציו-אקונומי נמוך, הארכאולוגיה הקהילתית היא כלי חשוב להפחתת ניכור ולצמיחה ערכית, בעיקר אצל הצעירים. המשאב האנושי בקהילות אלה הוא המשאב החשוב ביותר, מאחר שביכולתו להיות הרסני ובמקום זאת הוא תומך בפרויקט ומקדם אותו.

מהניסיון הנצבר ברחבי העולם התברר שארכאולוגיה קהילתית משמשת גישה מפרה לדיאלוג בין צאצאי בני תרבויות אוטוכטוניות לבין חוקרים שמרביתם בני תרבות המערב, ממוצא אירופי. בפרויקט בלוד אנו מגלים לראשונה שהארכאולוגיה הקהילתית משמשת מכנה משותף מלכד ומסיר מחיצות לתושבים יהודים וערבים החיים יחדיו באותה עיר, אך כמעט אין ביניהם קשר.

לוד היא כנראה העיר היחידה ברחבי המזרח הקדום אשר הייתה מיושבת בכל אחת מהתקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות מאז החלה התיישבות הקבע של החברה האנושית. מי שמעמיק בלימוד ובחקר עברה המפואר של לוד, מתמלא באמונה שגם עתידה לפניה, זאת למרות הקשיים הרבים שעמה היא מתמודדת בהווה.

עשרות מיליוני שקלים. עד שנגייס את התקציבים הנדרשים, מרוכז המאמץ בייצוב המבנים, במטרה לעצור את תהליכי ההרס שלהם. (איור 8)

איור 8 | שימור תקרת בית השער של ח'אן אל-חילו

סיכום

פרויקט לוד העתיקה של מכון ישראלי לארכאולוגיה הוא במובנים רבים פרויקט חלוצי בתחום הארכאולוגיה הקהילתית בישראל. אף שקדמו לו פרויקטים בודדים, ובהם החפירה של רוגם בקריית מנחם בירושלים (Greenberg & Cinamon 2011:79-106) או חפירת גבעת שר במודיעין (פרחי וגדות 2006), אף אחד מהפרויקטים האמורים לא היה בעל מרכיבים רבים כל כך ותהליכים ממושכים דוגמת אלה הקורים בעיר לוד מאז שנת 2006.

ארכאולוגיה קהילתית היא שילוב של עשייה מדעית בניהול משאבי תרבות (CRM). מצד אחד, הפרויקט

רשימת מקורות

- אבישר מ' 1999. לוד - רצפת הפסיפס. *קדמוניות* 117. החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ורשות העתיקות. ירושלים: 43-41. איילון א' תש"ן. מפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד. *קתדרה*, 56: 181-176. פרחי י' וגדות י' 2006. חורבת שר. *חדשות ארכאולוגיות* 118. פורמט אינטרנטי. רוזנברג א' ושביט א' 1993. *חדשות ארכאולוגיות* ק'. רשות העתיקות. ירושלים: 48-46. רוזנפלד ב"צ 1997. *לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד*. ירושלים. רול י' תשל"ו. מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. *קדמוניות* ט. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. ירושלים: 50-38. שוורץ י' תשמ"ט. על תולדות לוד בתקופה הפרסית. *קתדרה*, מט: 3-12.

- Blokman N. 1996. Neve Yarak - Lod, A Pottery Neolithic Site in the Shephela. MA Thesis. Tel-Aviv University, Tel-Aviv.
- Blockman, N. and Gopher, A. 1998 The Lodian (Jericho XI) assemblage of Neve Yarak - Lod. In: Proceedings of XIII UISPP, Forli , Italy , pp. 489-495.
- Bonn-Muller, E. 2010. Common Ground. In: *Archaeology* 63/2: 46-49.
- Greenberg R. and Cinamon G., 2011. Excavations at Rogem Gannim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, Roman and Islamic Periods, *'Atiqot* 66: 106–79.
- Marshall, Y. 2002. What is community archaeology? *World Archaeology*, 34(2), 211-219.
- Merriman, N. 2004. Introduction: Diversity and Dissonance in Public Archaeology: in N. Merriman (ed.), *Public Archaeology*, London and New York, 1-17.
- Moser, S, Glazier, D, Philips, J, El- Nemer, L N, Mousa, M S, Richardson, S, Conner, A and Seymour, M. 2002. Transforming archaeology through practice: strategies for collaborative practice in the Community Archaeology Project at Quseir, Egypt. *World Archaeology* 34(2) 220–248.
- Moss, M. L. and Wasson, G. B. 1998. Intimate relations with the past: the story of an Athapaskan village on the southern Northwest Coast of North America. *World Archaeology*, 29: 317–32.
- Ovadia, A. and Mucznik S. 1998. Classical Heritage and Anti-Classical Trends in the Mosaic Pavement of Lydda (Lod). *Assaph. Studies in Art History* 3: 1-18.
- Riches, S. 2000. St. *George: Hero, Martyr and Myth*. Sutton Publication Limited.
- Schwartz, J.J. 1991. Lod (Lydda), Israel. From its Origins through the Byzantine Period, 5600 B.C.E.–640 C.E.
- Trigger, B. G. 1984. Alternative archaeologies: Nationalist, Colonist, Imperialist. *Man N.S.* 19: 355-370.
- Trigger, B. G. 2007. *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Tully, G. 2007. Community Archaeology: General Methods and Standards of Practice: in *Public Archaeology* 6 (3), pp. 155-187.